BORLIQ FALSAFASI: UNING MOHIYATI, SHAKLLARI VA ZAMONAVIY TALQINI

Muallif: Mamatqulova Nilufar Xusanovna
Tashkilot: Toshkent davlat tibbiyot universiteti Termiz filiali

Annotatsiya

Mazkur maqolada borliq falsafasining nazariy asoslari, borliq tushunchasining mazmun-mohiyati, uning asosiy shakllari va mavjudlik masalasiga oid falsafiy qarashlar tahlil qilinadi. Shuningdek, qadimgi Sharq va G‘arb falsafasida borliq muammosining talqin qilinishi, materiya va ong munosabati, tabiat, inson va jamiyat borlig‘ining o‘ziga xos xususiyatlari yoritiladi. Zamonaviy ilm-fan taraqqiyoti sharoitida borliqni falsafiy anglashning ahamiyati ham asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: borliq, ontologiya, materiya, ong, mavjudlik, tabiat, inson, jamiyat, makon, zamon, harakat, falsafiy tafakkur.

Kirish

Borliq masalasi falsafa tarixidagi eng qadimiy va fundamental muammolardan biri hisoblanadi. Insoniyat qadim zamonlardan buyon olamning kelib chiqishi, mavjudlikning mohiyati, tabiat va inson o‘rtasidagi munosabatlar, hayotning mazmuni kabi savollarga javob izlab kelgan. Ushbu savollar falsafaning muhim yo‘nalishi bo‘lgan ontologiyaning shakllanishiga asos bo‘lgan.

Ontologiya — borliq, mavjudlik va ularning eng umumiy qonuniyatlarini o‘rganuvchi falsafiy ta’limotdir. Borliq falsafasi olamda nimalar mavjudligi, mavjud narsalarning qanday munosabatda bo‘lishi, o‘zgarish va rivojlanishning mohiyati kabi masalalarni tadqiq etadi.

Borliq tushunchasi keng mazmunga ega bo‘lib, u nafaqat moddiy olamni, balki insonning ma’naviy hayoti, ijtimoiy munosabatlar va tafakkur bilan bog‘liq hodisalarni ham falsafiy tahlil qilish imkonini beradi. Shu sababli borliq masalasi tabiatshunoslik, ijtimoiy fanlar va inson haqidagi bilimlar bilan uzviy aloqador hisoblanadi.

Bugungi kunda ilm-fan va texnologiyalarning jadal rivojlanishi, raqamli muhitning kengayishi hamda insonning tabiatga ta’siri ortib borayotgani borliqni yangicha falsafiy nuqtayi nazardan anglash zaruratini yuzaga chiqarmoqda.

1. Borliq tushunchasi va uning falsafiy mohiyati

Borliq — mavjud bo‘lgan barcha narsa, hodisa, jarayon va munosabatlarni qamrab oluvchi eng umumiy falsafiy tushunchadir. U olamning mavjudligini, narsalarning vujudga kelishi, o‘zgarishi va yo‘qolishi bilan bog‘liq jarayonlarni anglashda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Borliq tushunchasining falsafiy mohiyati shundaki, u turli hodisalarni alohida-alohida emas, balki yaxlit mavjudlik tizimi sifatida o‘rganishga imkon beradi. Masalan, tabiatdagi fizik jarayonlar, insonning fikrlashi, jamiyatdagi iqtisodiy munosabatlar va madaniy hodisalar turli xususiyatlarga ega bo‘lsa-da, ularning barchasi mavjudlikning muayyan shakllari sifatida falsafiy tahlil qilinishi mumkin.

Borliq muammosi falsafa tarixida turlicha talqin qilingan. Qadimgi yunon faylasufi Parmenid mavjudlik va borliq masalasiga alohida e’tibor qaratib, borliqni falsafiy tafakkurning asosiy mavzusi sifatida ko‘rgan. Geraklit esa olamdagi o‘zgarish va harakatning ahamiyatini ta’kidlagan. Uning qarashlarida dunyo doimiy o‘zgarish va qarama-qarshiliklar birligi orqali namoyon bo‘ladi.

Aflotun borliqni g‘oyalar va hissiy idrok etiladigan narsalar munosabati orqali izohlashga intilgan. Aristotel esa mavjudlikni sabablar, shakl va mohiyat nuqtayi nazaridan tahlil qilgan. Ushbu qarashlar keyingi falsafiy ta’limotlarning rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan.

Demak, borliq falsafasi faqat olamning mavjudligini qayd etish bilan cheklanmaydi. U mavjudlikning mohiyati, tuzilishi, o‘zgarishi va inson tomonidan anglanishi kabi murakkab masalalarni ham qamrab oladi.

2. Borliqning asosiy shakllari

Falsafada borliqni turli mezonlar asosida tasniflash mumkin. Keng tarqalgan yondashuvlardan biriga ko‘ra, borliqning quyidagi shakllari farqlanadi.

Tabiat borlig‘i. Tabiat borlig‘i insondan mustaqil ravishda mavjud bo‘lgan tabiiy olamni hamda inson faoliyati bilan o‘zgargan tabiiy muhitni qamrab oladi. Koinot, sayyoralar, tog‘lar, daryolar, o‘simliklar va hayvonot dunyosi tabiat borlig‘ining namunalari hisoblanadi. Tabiatdagi jarayonlar o‘zaro bog‘liq bo‘lib, ularni o‘rganish ekologik muvozanat va inson hayotining tabiiy shartlarini tushunishga yordam beradi.

Inson borlig‘i. Inson borlig‘i insonning jismoniy mavjudligi, ruhiy-ma’naviy hayoti va ijtimoiy munosabatlarini o‘z ichiga oladi. Inson biologik mavjudot bo‘lish bilan birga, ongli faoliyat yurituvchi, maqsad qo‘yuvchi va o‘z xatti-harakatlari uchun mas’uliyatni his etuvchi mavjudotdir. Shu jihatdan inson borlig‘i tabiat, ong va jamiyat bilan uzviy aloqada namoyon bo‘ladi.

Ijtimoiy borliq. Ijtimoiy borliq jamiyatning mavjudligi, insonlar o‘rtasidagi munosabatlar, iqtisodiy faoliyat, siyosiy jarayonlar va madaniy hayotni qamrab oladi. Jamiyatdagi mehnat taqsimoti, ta’lim, oila, davlat va ijtimoiy institutlar uning muhim tarkibiy qismlaridir. Ijtimoiy borliq tarixiy taraqqiyot davomida o‘zgarib, yangi shakllar bilan boyib boradi.

Ma’naviy borliq. Ma’naviy borliq insonning fikrlari, bilimlari, g‘oyalari, e’tiqodlari, his-tuyg‘ulari va qadriyatlari bilan bog‘liq. Ma’naviy hayot individual ong shaklida ham, til, ilm-fan, san’at va madaniy meros orqali ijtimoiy shaklda ham namoyon bo‘ladi. Ma’naviy borliq insonning dunyoni anglashi va o‘z faoliyatini mazmunli tashkil etishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur shakllar bir-biridan farqlansa-da, ular o‘zaro uzviy aloqadorlikda mavjud bo‘ladi. Masalan, inson jamiyatda yashaydi, tabiiy muhit bilan munosabatga kirishadi va ma’naviy faoliyati orqali atrofidagi olamni anglaydi.

3. Materiya va ong munosabati

Borliq falsafasining muhim masalalaridan biri materiya va ong o‘rtasidagi munosabatdir. Ushbu masala falsafa tarixida turli qarashlarning shakllanishiga sabab bo‘lgan.

Materialistik yondashuvda moddiy olam ongdan mustaqil ravishda mavjud bo‘lishi, ong esa insonning yuqori darajada tashkil topgan miyasi faoliyati va ijtimoiy tajribasi bilan bog‘liq hodisa sifatida izohlanadi. Idealistik ta’limotlarda esa g‘oya, ruh yoki ongning borliqni tushuntirishdagi birlamchi o‘rniga alohida urg‘u beriladi. Biroq idealizmning turli shakllari bu masalani bir xil talqin qilmaydi.

Zamonaviy ilm-fan inson ongini miya faoliyati, idrok, xotira, til va ijtimoiy tajriba bilan bog‘liq holda o‘rganadi. Shu bilan birga, subyektiv tajriba, o‘zlikni anglash va ongning mohiyati bilan bog‘liq ko‘plab falsafiy savollar hanuzgacha bahs-munozaralarga sabab bo‘lmoqda.

Materiya va ong munosabatini o‘rganish insonning tabiatdagi o‘rni, bilimlarning shakllanishi va voqelikni anglash imkoniyatlarini chuqurroq tushunishga xizmat qiladi. Inson atrof-muhitni

sezgi va tafakkur orqali idrok etadi, olgan bilimlari asosida amaliy faoliyatini tashkil qiladi va o‘zgarishlarga ta’sir ko‘rsatadi.

Shunday qilib, materiya va ong muammosi nafaqat nazariy falsafa, balki insonning o‘zini anglashi va dunyoqarashini shakllantirish nuqtayi nazaridan ham muhimdir.

4. Harakat, makon va zamon — borliqning muhim jihatlari

Borliqni harakat, makon va zamon tushunchalarisiz to‘liq anglash qiyin. Chunki mavjud narsalar muayyan sharoitlarda joylashadi, vaqt davomida o‘zgaradi va turli jarayonlarda ishtirok etadi.

Harakat keng falsafiy ma’noda o‘zgarishning umumiy ifodasidir. U mexanik siljish bilan cheklanmay, fizik, kimyoviy, biologik, ijtimoiy va ma’naviy jarayonlarni ham qamrab oladi. Masalan, tirik organizmlarning rivojlanishi biologik o‘zgarish bo‘lsa, jamiyatdagi islohotlar ijtimoiy o‘zgarish hisoblanadi.

Makon narsalar va hodisalarning o‘zaro joylashuvi hamda fazoviy munosabatlarini ifodalaydi. **Zamon** esa hodisalarning davomiyligi, ketma-ketligi va o‘zgarish jarayonlarini tavsiflaydi. Zamonaviy fizikada makon va zamon, ayniqsa, nisbiylik nazariyasi doirasida o‘zaro bog‘liq holda o‘rganiladi.

Falsafiy nuqtayi nazardan, makon va zamonning mohiyati haqidagi qarashlar tarix davomida rivojlanib kelgan. Ayrim yondashuvlarda ular voqelikning mustaqil xususiyatlari sifatida, boshqa yondashuvlarda esa narsalar va hodisalar munosabatlari bilan bog‘liq holda izohlanadi.

Harakat, makon va zamonning o‘zaro aloqadorligini anglash tabiat va jamiyatdagi jarayonlarni yaxlit ko‘rib chiqish imkonini beradi. Bu tushunchalar insonning olam haqidagi ilmiy va falsafiy tasavvurlarini shakllantirishda muhim o‘rin tutadi.

5. Zamonaviy dunyoda borliq falsafasining ahamiyati

Hozirgi davrda borliq falsafasining ahamiyati yangi ilmiy kashfiyotlar, raqamli texnologiyalar va global ekologik muammolar fonida yanada ortib bormoqda. Insoniyatning texnologik imkoniyatlari kengaygani sari uning tabiat, jamiyat va o‘z kelajagi oldidagi mas’uliyati ham ortmoqda.

Birinchidan, ekologik muammolar inson va tabiat munosabatlarini falsafiy jihatdan qayta ko‘rib chiqishni talab etadi. Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, biologik xilma-xillikni saqlash va ekologik muvozanatni ta’minlash borliqning yaxlitligini anglash bilan chambarchas bog‘liq.

Ikkinchidan, raqamli texnologiyalar va sun’iy intellektning rivojlanishi real va virtual muhit, inson tafakkuri hamda texnologik tizimlarning o‘zaro munosabati haqidagi savollarni yuzaga keltirmoqda. Virtual muhitdagi hodisalar ham inson hayotiga real ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli raqamli makonning ijtimoiy va axloqiy jihatlarini o‘rganish muhimdir.

Uchinchidan, zamonaviy jamiyatda insonning o‘zligini anglashi va hayot mazmunini izlash masalasi dolzarbligicha qolmoqda. Moddiy farovonlikning o‘zi inson hayotining barcha ehtiyojlarini qondirmaydi. Bilim, ma’naviyat, ijtimoiy munosabatlar va shaxsiy mas’uliyat ham inson hayotining muhim tarkibiy qismlaridir.

To‘rtinchidan, borliq falsafasi tanqidiy va mustaqil fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi. U insonni mavjud hodisalarni shunchaki qabul qilish bilan cheklanmasdan, ularning sabablari, o‘zaro aloqalari va oqibatlarini tahlil qilishga undaydi.

Demak, borliq falsafasi nazariy bilim sohasi bo‘lish bilan birga, zamonaviy insonning dunyoqarashi, mas’uliyati va hayotiy qarashlarini shakllantirishda ham muhim ahamiyatga ega.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, borliq falsafasi olamning mavjudligi, uning tuzilishi, o‘zgarishi va inson tomonidan anglanishi bilan bog‘liq eng umumiy masalalarni o‘rganuvchi muhim falsafiy yo‘nalishdir. Borliq tushunchasi tabiat, inson, jamiyat va ma’naviy hayot kabi turli sohalarni yaxlit holda tahlil qilish imkonini beradi.

Borliqning asosiy shakllari o‘zaro bog‘liq bo‘lib, ularning har biri olamning muayyan jihatlarini ifodalaydi. Materiya va ong, harakat, makon va zamon masalalarini o‘rganish esa insonning voqelik haqidagi tasavvurlarini yanada chuqurlashtiradi.

Zamonaviy sharoitda borliq falsafasi ekologik barqarorlik, texnologik taraqqiyot, insonning jamiyatdagi o‘rni va ma’naviy kamolot kabi muammolarni anglashda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Shu bois falsafiy tafakkurni rivojlantirish, ilmiy bilimlarni chuqur o‘zlashtirish va insonning borliq oldidagi mas’uliyatini anglash dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Aristotel. *Metafizika*. — Borliq, mohiyat va sabablar masalalariga oid falsafiy asar.
2. Platon. *Davlat*. — G‘oyalar, bilish va adolat masalalariga oid asar.
3. Descartes, R. *Meditations on First Philosophy*. — Borliq, bilish va ong masalalariga oid asar.
4. Heidegger, M. *Being and Time*. — Borliq va inson mavjudligi muammolariga oid falsafiy asar.
5. Russell, B. *The Problems of Philosophy*. — Falsafiy bilish va voqelik masalalariga oid asar.
6. *Falsafa: darslik*. — Oliy ta’lim muassasalari uchun falsafa faniga oid o‘quv adabiyotlari.